Přijde gestapák na inspekci
K pojmům komika a (černý) humor nejen u Vladimíra Boreckého[1]

Ondřej Vinš
Univerzita Karlova
ondrej.vins@ff.cuni.cz

WHEN THE GESTAPO KNOCK AT YOUR DOOR: THE COMIC AND (DARK) HUMOUR (NOT ONLY) IN VLADIMÍR BORECKÝ'S PERSPECTIVE
The aim of the following article is to define the concepts of the comic and (dark) humour employing the work of Vladimír Borecký, a Czech scholar and author of the typology of the comic. The text focuses on various features and manifestations of dark humour in selected Czech anecdotes from WWII.

KLÍČOVÁ SLOVA:
Komika — černý humor — absurdita — Vladimír Borecký — André Breton — anekdota
The comic — dark humour — absurd — Vladimír Borecký — André Breton — anecdote

DOI
https://doi.org/10.14712/23366729.2023.1.3

ÚVOD

Uvažme situaci, že vyprávíme vtip, jehož pointa se však neprotnula s myslí posluchače. Z této nanejvýš ošemetné situace vedou v zásadě dvě cesty, a to zamluvení tématu a stočení hovoru do bezpečnější oblasti, nebo snaha o vysvětlení vtipu. Právě explikace je však to, co kýžený komický účinek spolehlivě eliminuje, a pokud se opožděný smích přece jen dostaví, bývá předmětem trapného mlčení vypravěče či okolí. Tato situace je do jisté míry analogická se snahou literární vědy zachytit široké sémantické pole komiky. Tradiční výkladové slovníky zde nemusí stačit, kupříkladu hojně užívaný *A Glossary of Literary Terms* od M. H. Abramse samostatná hesla „komika" či „humor" neobsahuje, v rozsáhlém výkladu se věnuje pouze ironii a komedii.[2] Zaměříme-li se na české literárněteoretické publikace, pak relativně nedávno vydaný *Slovník novější literární teorie* Pavla Šidáka a Richarda Müllera[3] se vcelku překvapivě také humoru a komice v samostatných heslech nevěnuje. Jako vhodný zdroj

1 Za poznámky k textu patří poděkování Monice Sechovcové a Felixi Boreckému, jakož i autorům recenzních posudků.
2 Abrams 1961, s. 38 a 134.
3 Müller — Šidák 2012.

OPEN ACCESS

se však jeví klasická publikace Štěpána Vlašína *Slovník literární teorie*, jež hesla „humor“ i „komično“ obsahuje. Za zmínku stojí fakt, že autoři hesel v podstatě pracují s vlastní — Boreckému přitom velmi blízkou — taxonomií, jelikož humor podřazují pod komično,[4] které jakožto estetickou kategorii člení na humor, satiru, parodii, tragikomično, černý humor, groteskno a absurdno.[5]

Na základě teze o rodinné podobnosti (*Familienähnlichkeit*) postulované Ludwigem Wittgensteinem[6] můžeme snad dojít k intuitivnímu vymezení komiky jako něčeho směšného, něčeho, co v nás probouzí smích. Ten je však pouhým fyziologickým projevem těla, který je možné vyvolat i jinými způsoby, například mechanicky nebo chemicky. Můžeme připomenout pokus[7] estetika Oliviera Revaulta d'Allonnes, jenž zjistil, že pod pojem *komika* subsumoval jeho francouzský, německý a americký student 92, respektive 70, respektive až 165 slov, což svědčí o rozsáhlém konotačním poli. Z vlastní zkušenosti[8] víme, že studující, kteří byli požádáni o vytvoření myšlenkové mapy k pojmu *humor*, postupovali obdobně. Objevily se výrazy jako *veselost*, *komičnost*, *směšnost*, které sice nemohou mít terminologickou platnost, dokládají však toto intuitivní chápání.

Komika je zároveň bytostně subjektivní, podléhá estetickému soudu a individuálnímu vkusu recipienta, což pro černý humor platí dvojnásob — zde se může dotýkat rovnou jeho etických postojů.[9] Je fenoménem často efemérním, vyvěrajícím z kouzla okamžiku (situační komika, komika nechtěného), jakákoli repetice[10] může komický účinek vyrušit stejně spolehlivě jako snaha jej explikovat. Literární teoretička Linda Hutcheonová nabízí ve své stěžejní práci *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony* pozoruhodný náhled na ironii: „Ironie není ironií, dokud tak není interpretována.“[11] Dovolíme-li si parafrázovat její slova, pak komika je taktéž odvislá od intence tvůrce a interpretace recipienta.

Z tohoto letmého nástinu je tudíž patrné, že snahu o definování komiky provází metodologické nesnáze, neboť je, řečeno opět s Wittgensteinem, pojmem s „rozplývavými okraji“.[12] V domácím prostředí existují četné studie a monografie pojednávající o komice, převážně se však jedná o díla tematizující komiku jazykovou — jmenujme jen namátkou strukturalismem ovlivněnou *Jazykovou komiku* Bohuslava Brouka (1941), stať Josefa V. Bečky „Komika a humor v jazyce“ (1946) nebo nedávno vydanou knihu Vojtěcha Kolmana *Noc, v níž se pořádají medvědí hony na zajíce: Filosofický původ jazykové komiky* (2020). Dosud nejsoustavnější pojednání v této oblasti však stojí (nikoli náhodou) interdisciplinárně rozkročena mezi literární vědou, antropologií a psychologií a jejich autorem je Vladimír Borecký.

4 Mezi pojmy *komika* a *komično* nespatřuji žádný sémantický rozdíl.
5 Srov. Vlašín 1984, s. 140 a 178. Autory hesel jsou Milan Pávek a Rudolf Rouček.
6 Srov. Wittgenstein 1998, zejm. § 67–71.
7 Cit. v Borecký 2000, s. 28.
8 Volitelný seminář „(Černý) humor v jazyce a literatuře“ v letním semestru 2022/2023.
9 V parafrázi na slavný Adornův výrok se můžeme ptát, zda je barbarské dělat humor (p)o holocaustu.
10 Což samozřejmě neplatí vždy, srov. např. metodu absurdního divadla.
11 „[I]rony isn't irony until it is interpreted as such“ (Hutcheon 1994, s. 6).
12 Wittgenstein 1998, s. 50.

OPEN ACCESS

TERMINOLOGIE KOMIKY, KOMICKÁ TERMINOLOGIE

Chceme-li ústrojně pojednat o povaze komiky, je nutné se nejdříve vypořádat s terminologickou nejednotností, které si byl Borecký dobře vědom: „V současných anglosaských studiích se hovoří o teoriích humoru, nikoliv komiky. Sami se přikláníme k tomu brát komiku jako obecnější pojem, pod nějž řadíme vedle *humoru* též *ironii*, *naivitu* a *absurditu*.“[13]

Tři anglofonní makroteorie humoru nazývá Borecký reduktivními, jelikož redukují komiku na její vnější příčiny. Tou první je teorie superiority, podle níž chceme humorem dosáhnout převahy nad druhým. Teorie relaxace chápe humor jako prostředek uvolnění napětí, zatímco teorie inkongruence vysvětluje humor coby rozpor, nesoulad mezi naším očekáváním a realitou.[14] Sám Borecký zastává přístup restitutivní, jenž hledá vnitřní strukturující rysy komiky (sem zařazuje např. zdvojování, náhodu, ludismus[15] či společenský kontext). Chceme-li komiku pochopit, je podle něj klíčové „zaměřit [se] nikoliv na hledání její příčiny, ale na nalezení modu možností, které otvírá komické naladění“.[16] Jinými slovy neřešit, proč je něco komické, ale soustředit se na to, co nám toto komické vyjevuje a vypovídá o našem postoji k světu.

Z hlediska terminologického ustálení jsou pro nás důležité tři Boreckého monografie, a sice *Odvrácená tvář humoru: Ke komice absurdity* (1996), *Teorie komiky* (2000) a *Imaginace, hra a komika* (2005). V nich postupně rozpracovává vývojový (ontogenetický) model komiky, jejž originálním způsobem usouvztažňuje s Kierkegaardovými životními stadii a Piagetovou vývojovou psychologií.[17] Nyní se blíže zaměříme na čtyři konfigurace komiky, které jsme zmínili v úvodním Boreckého citátu.

Jak uvádí, „jako jejich rozlišující kriterion [je možno stanovit] psychologické hledisko vztahu, který vůči komice zaujímá subjekt“.[18] První z modů, *naivita*, se vyznačuje nevědomostí komického a jako takovou ji spatřujeme zejména u dětí. Podle Freuda je právě dětství obdobím, v němž „jsme směšní, aniž bychom si toho byli vědomi“.[19] Ve stadiu *ironie* dochází k vědomému, zamýšlenému „zaměření na předmět nebo ve vyhrocené formě proti předmětu, druhé osobě apod“.[20] Ironie je tedy úšklebek rezultující v pocitu nadřazenosti nad svým objektem. Borecký sem správně nezařazuje specifickou sebeironii, která podle něj spadá až do modu *humoru*. Ten je charakterizován tím, že obsahuje sebereflexi: „je napřed vztažen na vlastní osobu a druhým se vysmívá až sekundárně prizmatem sebevýsměchu.“[21] Tvůrce humoru tak reflektuje zejména svou vlastní směšnost, což mu dodává morální sílu.

13 Borecký 2005, s. 149. Kurziva u všech citátů O. V.
14 Podrobněji k tomu srov. Borecký 2005, s. 149–151; Kolman 2020, s. 19–20. Kolman se však ve své monografii k Boreckému nevztahuje.
15 Ten chápe jako hravé naladění, smysl pro zvláštní kreativitu.
16 Borecký 2005, s. 155.
17 Podrobněji k tomuto modelu srov. Borecký 1996, s. 24–26.
18 Borecký 2000, s. 40.
19 Cit. v Borecký 1996, s. 25.
20 Borecký 2000, s. 40.
21 Tamtéž.

OPEN ACCESS

Pomyslným vrcholem vývojového cyklu komiky je *absurdita*, jež nese rysy filozofického postoje ke světu: „[a]bsurdní komika participuje na kosmické komice a vzdává se vědomě humoristické reflexe s plným vědomím vlastní *nepodstatnosti a bezvýznamnosti*."[22] Absurdita je onou *odvrácenou tváří* humoru, neboť Borecký píše, že „[z]a humorem je nutno hledat něco podstatnějšího".[23] Tato komická absurdita se však liší od absurdity filozofické, jakou bychom podle něj našli například u Camuse. Je typická lehkostí, hravostí, můžeme ji spojit s nonsensem. Důležité je, že stadium absurdity je u Boreckého zabarveno axiologicky, nese pozitivní hodnotový náboj, neboť s ním spojuje postoj, jejž můžeme nazvat osvobozujícím gestem:

> Smyslem pro absurditu se konečně zbavujeme i falešného sebevědomí a domýšlivosti humoristy, jehož postoj se z hlediska absurdity jeví jako *malicherný* a ješitný. Navíc se nám otvírá v nové osvěžující perspektivě *ztracený svět naivit*, jako věčný zdroj čisté komiky.[24]

Naivita a absurdita tedy tvoří pojmový oblouk, ačkoli lze vznést námitku, že naivita stojí na jiném místě než ostatní tři komické mody — zjednodušeně řečeno je totiž naivita *objektem* komiky, nikoli reflektovaným komickým postojem. Rovněž je důležité zmínit, že Boreckým proponované čtyři mody komiky nejsou odděleny striktními hranicemi, fungují spíše jako kontinuum.[25] Pamatujme na to, neboť snaha aplikovat rigidní systém na literární materiál by byla (právem) odsouzena k nezdaru.

Shrneme-li výše uvedené, můžeme říct, že komika je *antropologická konstanta*, jejíž čtyři jednotlivé mody existence lze členit na základě toho, v jakém vztahu se k nim nacházíme (tedy zda jsme směšní nevědomky, smějeme se druhému, smějeme se sobě ad.). Borecký tvrdí, že „[v] živočišné linii se smích [tedy tělesný korelát komiky, pozn. O. V.] objevuje až na nejvyšším stupni u člověka a bývá [...] pokládán za znak odlišující člověka od zvířete".[26] Z interdisciplinární pozice je však užitečné zmínit, že recentní výzkum publikovaný v odborném časopise *Bioacoustics* uvádí, že několik desítek zvířecích druhů vykazuje evolučně velmi podobné chování, jako je lidský smích.[27]

Zásadním Boreckého přínosem je snaha systematizovat terminologii, jež je podle něj chaotická, a nemůže tak plnit funkce vědeckého bádání. Jako nástroj odlišení faset a sémantických nuancí mohou sloužit vyjmenované podstatné rysy komiky, ve kterých se komika „ukazuje ve svém celku jako specifický projev diskursu jakožto výrazu *postoje k světu*".[28] V tomto akcentování komiky coby fenoménu navýsost lid-

22 Tamtéž.
23 Borecký 1996, s. 9.
24 Tamtéž, s. 26. Sousloví *čistá komika* odkazuje k Boreckého členství v Křižovnické škole čistého humoru bez vtipu. Podrobněji k tomuto uskupení srov. Tuckerová 2016.
25 Borecký 2000, s. 41.
26 Tamtéž, s. 28.
27 Srov. Winkler — Bryant 2021.
28 Borecký 2000, s. 25.

OPEN ACCESS

ského (a duševního) Borecký souzní s již zmiňovaným Bečkou, který k humoru[29] poznamenává:

> Humor není veselí, je to *duševní rozpoložení*, které chce budit veselí u jiných. Často teprve veselí vzbuzené humorem u jiných působí nakažlivě na původce humoru a rozptyluje jeho chmury a nejistoty. [...] Humor bývá sice často projevem veselí, ale méně často pramení z *překonané bolesti, z překonaného strachu nebo z překonané nejistoty*.[30]

Pozoruhodné také je, že Bečka vystihl psychohygienický účinek humoru, jejž můžeme spatřovat zejména v humoru černém.[31]

ČERNÝ (A)NEBO TEMNÝ: ROZBOR SLOVESNÉHO MATERIÁLU

V *Teorii komiky* podává Borecký propracovaný výklad začínající ojedinělým historickým exkurzem, ve kterém zohledňuje dosavadní stav nejen českého poznání fenoménu komiky, jakož i konceptuální dějiny (*Begriffsgeschichte*) tohoto pojmu od antiky až po období *fin de siècle*.

Pro nás nejpodstatnější část se však týká Boreckého vymezení jednoho podtypu humoru, a sice humoru černého. Ten — v odkazu na Andrého Bretona — definuje jako „smí[ch] člověka, který poznal, že je zdrcen a směje se své vlastní zdrcenosti".[32] Dalším rysem černého humoru je jeho postojová složka, neboť tento smích je „urážlivý, [...] vychází z hloubky revoltujícího já, vzdorujícího veřejnému mínění i kosmické fatalitě".[33] Zde můžeme pozorovat markantní *shodu mezi černým humorem a absurdní komikou* právě v postoji, který zaujímáme k realitě, chápeme-li černý humor jako akt vzdoru, gesto odporu vůči světu, ve kterém postrádáme smysl či se před námi tyčí naše vlastní bezvýznamnost. Vymezuje-li Borecký konfiguraci humoru jako reflektovaný sebevýsměch, humor černý pak propojuje tuto orientaci na tvůrce s krajinou absurdity, ve které tvůrce doznává, že učinit z reality terč komiky je jeho jediným východiskem v mezní situaci. Uvažme například anekdoty Neslyšících[34], které často cílí dovnitř vlastní komunity, tematizujíce hluchotu, ale zároveň přezíravost slyšící majority, čímž dosahují subverze.

Chceme-li nyní tentativně načrtnout rysy černého humoru, které budou východiskem pro následnou analýzu, lze jmenovat tyto: 1) porušování či nerespektování společenských konvencí a tabuových témat, typicky při reflexi smrti, neštěstí a katastrof; 2) ukotvení ve společenském a dějinném kontextu, např. humor v období protektorátu; 3) nekonsenzuálnost až kontroverze. Zde je potřeba rozlišit mezi chápáním

29 Všimněme si terminologické rozkolísanosti.

30 Bečka 1946, s. 111.

31 K tomu srov. Vörösová 2004.

32 Borecký 2000, s. 131; srov. Breton 2006; podrobněji o genezi Bretonova černého humoru z Hegelova humoru objektivního srov. Borecký 2000, s. 130–131.

33 Tamtéž, s. 132.

34 Srov. Sutton-Spence — Napoli 2009.

OPEN ACCESS

černého a tzv. nekorektního humoru, neboť ten může, v řekněme vulgárním pojetí, znamenat šíření stereotypů (a nikoli jejich subverzivní rozrušování) a jako takový být potenciálně nebezpečný. My však v souladu s Bretonem a Boreckým chápeme černý humor jako pramen tvorby.[35]

Vezměme si nyní tuto starou protektorátní anekdotu:

> Gestapák na inspekci v protektorátu prochází byt české rodiny — otec v práci, matka se klepe a klouček v klidu jí oběd. „No byt máte v richtiku, ale nikde sem tu neviděl obrázek vůdce," pokývá hlavou gestapák. Na to klouček odpoví s dětskou upřímností: „Sim, tatínek říkal, že až se vrátí, tak ho taky pověsí."[36]

V tomto případě můžeme hovořit o smísení modu naivity a černého humoru. Syn si v dětské bezprostřednosti neuvědomuje ambivalentnost slovesa *pověsit*, čímž se sám stává komickým. Z hlediska lexikální sémantiky tak citovaná anekdota pracuje s komikou, jež vyvěrá z podstaty jazyka. Zároveň akcentuje tabuové téma smrti, zasazením do historického rámce (zde se ukazuje Boreckého společenský kontext) navíc posíleno o fakt, že za šíření[37] podobných vtipů mohl člověk za protektorátu skončit ve vězení, nebo i hůř. S principem lexikální dvojznačnosti pracuje i tato anekdota, je však patrné, že element dětské naivity zde není přítomen, mnohem větší důraz je zato položen na smrt:

> Je konec dubna 1945. V podzemním krytu pod říšským kancléřstvím vpadne do prádelny Himmler a vidí pradlenu. „Dejte sem nějaký hadr, ať se převleču!" Za chvíli stojí u troků dvě pradleny a perou. Rozevřou se dveře a objeví se — ruský voják. Pradlena se ptá zvědavě: „To taky dete prát?" — „Ne — já jdu věšet!"[38]

Historička Blažena Gracová uvádí anekdotu, jež od recipienta vyžaduje znalost dobového kontextu, v opačném případě je nesrozumitelná: „Potkají se dva známí v Buchenwaldu: Za co jsi tady? — Ale já jsem 5. května řekl, že je Rudolf Hess blázen. — A já jsem 15. května řekl, že Hess není blázen."[39] Podstatný je ale prostor, v němž se děj anekdoty odehrává — není náhodou, že jsou častým objektem válečného humoru členové gestapa či vysocí příslušníci třetí říše a toposem anekdot jsou koncentrační tábory. A jak ukazují izraelská badatelka Chaya Ostrowerová v knize *It Kept Us Alive: Humor in the Holocaust*[40] nebo Whitney Carpenterová v textu „Laughter in a Time of Tragedy: Examining Humor during the Holocaust",[41] *právě* tábory smrti byly místa, ve kterých navzdory všemu komika existovala. Carpenterová zmiňuje celou řadu si-

35 K styčným plochám mezi surrealismem a černým humorem viz tematické číslo revue *Analogon*, zejména esej Annie Le Brun (1994).

36 Cenek — Ziegner 1945, s. 52.

37 Zde se ukazuje klíčový rys anekdot, a sice oralita.

38 Cenek — Ziegner 1945, s. 24.

39 Gracová 2010, s. 57. Rudolf Hess odletěl 10. 5. 1941 do Anglie a zbytek války strávil v zajetí.

40 Ostrower 2014.

41 Carpenter 2010.

OPEN ACCESS

tuací, v nichž vězni a vězenkyně využívali černý humor jako pramen, ze kterého čerpali sílu pro své přežití právě tím, že situaci (např. vyholování hlavy coby prostředku dehumanizace) odňali hrot vážnosti (chovali se, jako by byli u svého oblíbeného kadeřníka apod.). Zároveň se potvrdil fakt, že makroteorie relaxace (uvolnění napětí) může být při analýze tohoto typu anekdot (jakož i černého humoru obecně) užitečná.

ZÁVĚR

Pokusili jsme se ukázat možné terminologické vymezení komiky pramenící z prací Vladimíra Boreckého. Z této předběžné sondy je podstatný nejen jeho přínos v ambiciózním[42] členění komiky, ale také fakt, že se tyto její konfigurace vzájemně prostupují a mísí, tedy že naivita, ironie, humor a absurdita tvoří kontinuum. Logicky tak v každém komunikátu nalezneme více složek komiky pohromadě, z nichž však některá může dominovat. Na tomto teoretickém půdorysu lze postupovat dál, tak jak jsme ukázali při rozboru válečných anekdot.

LITERATURA:

Abrams, Meyer Howard. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1961.

Bečka, Josef V. „Komika a humor v jazyce." *Naše řeč*, 30, 1946, č. 6–7, s. 111–120.

Borecký, Vladimír. *Imaginace, hra a komika*. Praha: Triton, 2005.

Borecký, Vladimír. *Odvrácená tvář humoru: Ke komice absurdity*. Praha: Dauphin, 1996.

Borecký, Vladimír. *Teorie komiky*. Praha: Hynek, 2000.

Breton, André. *Antologie černého humoru.* Přel. Michal Novotný. Praha: Concordia, 2006.

Brouk, Bohuslav. *Jazyková komika*. Praha: Václav Petr, 1941.

Carpenter, Whitney. „Laughter in a Time of Tragedy: Examining Humor during the Holocaust". *Denison Journal of Religion*, 2010, č. 9, s. 1–14.

Cenek, Edvard — Ziegner, Vlastimil (eds.): *Válečné anekdoty 1939–1945: Smích v bodláčí*. Hořovice: Václav Bluma, 1945.

Gracová, Blažena. „Politická anekdota jako historický pramen". In Josef Märc a kolektiv. *Mystifikace ve výuce dějepisu, mystifikace výukou?* Ústí nad Labem: UJEP, 2010, s. 51–60.

Hutcheon, Linda. *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*. London and New York: Routledge, 1994.

Kolman, Vojtěch. *Noc, v níž se pořádají medvědí hony na zajíce: Filosofický původ jazykové komiky*. Praha: Argo, 2020.

Košnarová, Veronika: „Vladimír Borecký". In *Slovník české literatury po roce 1945*. [online]. [cit. 15. 3. 2022]. Dostupné z http://www.slovnikceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1644&hl=boreck%C3%BD+.

Le Brun, Annie. „Černý humor". *Analogon*, 5, 1994, č. 11, s. 9–13.

Müller, Richard — Šidák, Pavel (eds.). *Slovník novější literární teorie: Glosář pojmů*. Praha: Academia, 2012.

Ostrower, Chaya: *It Kept Us Alive: Humor in the Holocaust*. Jerusalem: Yad Vashem Publications, 2014.

Sutton-Spence, Rachel — Donna Napoli: *Humour in Sign Languages: The Linguistic*

42 Snaha subsumovat rozličné projevy komiky do čtyř hlavních modů si takový přívlastek bezesporu zaslouží.

OPEN ACCESS

Underpinnings. Trinity College Dublin, 2009.

Tuckerová, Veronika. „Křižovnická škola čistého humoru bez vtipu a její dějiny". *Revolver Revue*, 2016, č. 102. [online]. [cit. 27. 9. 2022]. Dostupné z https://www.bubinekrevolveru.cz/krizovnicka-skola-cisteho-humoru-bez-vtipu-jeji-dejiny.

Vlašín, Štěpán (ed.). *Slovník literární teorie*. Praha: ÚČSL ČSAV, 1984.

Vörösová, Markéta. *Černý humor a překonávání náročných životních situací*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta UK, 2004.

Winkler, Sasha L. — Gregory A. Bryant. „Play Vocalisations and Human Laughter: A Comparative Review". [online]. [cit. 26. 2. 2023]. Dostupné z https://gabryant.scholar.ss.ucla.edu/wp-content/uploads/sites/20/2021/05/Play_vocals_Bioacoustics_2021.pdf.

Wittgenstein, Ludwig. *Filosofická zkoumání*. Přel. Jiří Pechar. Praha: Filosofia, 1998.